

TAIKOMOJI KALBOTYRA/ APPLIED LINGUISTICS

Opozicijos ir jų neutralizacija gramatinių kategorijų paradigose

Aldona Paulauskienė

Anotacija. Gramatinę kategoriją sudaro tam tikras (morfologinių ar sintaksinių) formų kiekis. Jų turi būti ne mažiau kaip dvi. Paradigma yra kategoriją sudarančių formų visuma, besiremianti bendra (invarinatinė) reikšme, kurios pamatu kategorijos formos skiriasi ne tik viena nuo kitos, bet ir iš visumos. Kategorijų esti dvinarinių, trinarinių ir daugianarių. Dvinarėje kategorijoje yra viena opozicija, o trinarėse ir daugianarėse gali jų būti po keletą. Daugianarėje kategorijoje (pavyzdžiui, linksnio) gali būti narių, labai silpnai susijusių su kitais nariais ir lengvai pereinančių net į kitas paradigmas ar net kalbos dalis (plg. linksnių prieveiksmėjimą).

Tam tikromis aplinkybėmis opozicijos neutralizuojamos, priešpriešiniai nariai supanašėja, virsta sinonimais, o kartais vienas iš jų ir visiškai pasitraukia iš vartosenos. Taip yra išnykęs daugelio Europos kalbų šauksmininkas.

Šiame straipsnyje, pasinaudojant opozicinės paradigmos sudarančių narių analizės taisyklėmis, paaiškinama: 1) kodėl visose kalbose tik trečiasis veiksmažodžio asmuo vartojamas ne tik asmeninėse, bet ir beasmeninėse konstrukcijose; 2) kaip lietuvių kalbos šauksmininkas pridera linksnio kategorijos paradigmai; 3) įrodoma, kad vadinamoji bevardė būdvardžių ir dalyvių giminė yra tik istorinė liekana, kuri dabartinėje lietuvių kalboje perkoduota ir nepriklauso giminės kategorijos paradigmai; 4) išryškinamos rūšies opozicijos neutralizacijos priežastys ir parodoma, kaip dėl jos derinamosios neveikiamosios rūšies formos virsta būdvardžiais, o nederinamosios – įgyja veikiamosios rūšies reikšmę; 5) paaiškinama, kaip modifikaciniai žodžių darybos ryšiai ir atitinkamos konteksto priemonės sudaro gramatinės veiklos kategorijos pagrindą.

Reikšminiai žodžiai: gramatinė kategorija; paradigma; opozicija; neutralizacija; sinonimika; asmuo; linksnis; giminė; rūšis; veikslas.

Gramatinių kategorijų yra įvairių. Tačiau ne visos kalbos turi tas pačias kategorijas. Pavyzdžiui, anglų kalbos daiktavardis neturi giminės kategorijos. Tais atvejais, kai kalbų kategorijos sutampa, jų gramatinė semantika ir sintaksinė forma universalios, o morfologinė raiška (atspindys žodžio formoje) – priklauso nuo kalbos tipo. Lietuvių kalba yra fleksinio tipo, tad joje didelį vaidmenį vaidina afiksacija. Tokio tipo kalbose ant universalios semantinio ir sintaksinio pagrindo susiformavusios morfologinio pobūdžio gramatinės kategorijos, kurias galima tirti ir morfologiniu, ir semantiniu, ir sintaksiniu metodu. Pageidautinas netgi kompleksinis tyrimas.

Nuo pačių lietuvių kalbos mokslo pradžių morfologija ir sintaksė buvo per daug atribotos viena nuo kitos: morfologai neatsižvelgė į sintaksės dėsnius, o sintaksės specialistai nedaug tepaisė morfologijos. Sintaksiškai lietuvių kalbos gramatinės kategorijos pradėtos tirti tik XXI a. (Holvoet, Semėnienė (red). 2004), bet čia dar ryškiau atsiribota nuo morfologinių paradigmos.

Lietuvių kalbos gramatikos mokslas beveik visą laiką buvo atsiribojęs ir nuo fonologijos, kurios nustatytos opozicijos, koreliacijos, neutralizacijos sąvokos išeina toli už fonologijos lygmens. Jos reikšmingos gramatikai, žmonių komunikacijai, o gal ir apskritai: *būtis/ nebūtis* – ryškiausia opozicija su abiem semantiškai žymėtais nariais, kurių neutralizacijos ir sinonimijos žmogus nepajėgus suvokti.

Tai yra už mūsų proto ribų. Čia jau prasideda tikėjimas, kad yra būtis ir po mirties.

XX a. morfologiniai lietuvių kalbos gramatinių kategorijų tyrimai negalėjo būti patenkinami, nes trūko bendrosios kalbotyros pagrindų – *gramatinės kategorijos* ir ją sudarančių formų *paradigmos* apibrėžimų, nesinaudota Prahos lingvistinio būrelio fonologų nustatyta ir morfologijai pritaikyta paradigmos sudarančių narių opozicine analize. Net akademinė tritomė „Lietuvių kalbos gramatika“ (LKG I 1965; II 1971; III 1976) teoriniu atžvilgiu nepakilo aukščiau už mokyklinę. Tikrai faktinės medžiagos gausa daro ją originalią ir reikšmingą (išimtis – V. Urbučio rašytas daiktavardžių darybos skyrius, paremtas to meto naujaisiais kalbotyros pasiekimais).

Vienatomėse gramatikose fonetiką pakeitė fonologija (Грамматика 1985). Šio skyriaus bendraautoris A. Girdenis visą laiką domėjosi fonologija ir išleido lietuvių kalbos faktais paremtas monografijas: „Fonologijos pagrindai“ (1981), „Teoriniai fonologijos pagrindai“ (1995), „Teoriniai lietuvių kalbos fonologijos pagrindai“ (2003). Jis savo fonologijos tyrinėjimuose jau rėmėsi Prahos lingvistų būrelio ikūrėjų – genialių rusų emigrantų – grafo Nikolajaus Sergejevičiaus Trubeckojaus ir Romano Osipovičiaus Jakobsono pasaulinės reikšmės darbais, daug kartų leistais ir verstais į kitas kalbas. Trubeckojus parašė „Fonologijos pagrindus“, kurie pirmą kartą išleisti 1939 metais po jo mir-

ties (Trubetzkoy 1939). Ten buvo apibrėžtos ir fonologinės opozicijos, koreliacijos ir neutralizacijos sąvokos, tačiau lietuvių gramatikos specialistai bendrąja opozicijų ir jų neutralizacijos teorija visiškai nesinaudojo, net toje pačioje gramatikoje morfologija nuo fonologijos atskirta kin siena.

Kitaip buvo dirbama Europoje. R. Jakobsonas, neeilinio talento ir labai plačių interesų lingvistas, pagrindė distinktyvinių požymių ir kalbos universalijų teorijas, sukūrė lingvistinę poetiką, daug dirbo fonologijos ir morfologijos srityse, kūrė bendrąją gramatikos teoriją, tyrinėjo kalbos evoliucijos vidinę logiką, kalbų tipologiją, literatūros, tautosakos ir mitologijos problemas, netgi vaikų kalbą. Jo lingvistinė erudicija leido išvelgti, kad opozicijų principas tinka ne tik fonologiniams kalbų aprašams, bet ir kitų kalbos sričių tyrinėjimams, ypač morfologijai. Opozicijų principą morfologijai jis pritaikė tirdamas linksnio kategoriją. Tyrė jis ir vokiečių kalbos linksnius, bet nuo savo lingvistinio darbo pradžios ypatingą dėmesį skyrė rusų kalbos linksniams, dėl kurių XX amžiaus viduryje buvo kilęs teoriniu požiūriu reikšmingas mokslinis dialogas su Ježiu Kurylovičiumi, žymiu lenkų lingvistu (plg. Jacobson 1971: pp23-71; Kuryłowicz 1968; Kuryłowicz 1964), bet kritika nepaneigė opozicinės gramatinių kategorijų analizės svarbos. Šiame straipsnyje mėginsime parodyti opozicijų principo svarbą ne iki galo išspręstoms lietuvių kalbos gramatikos problemoms.

Pirmiausia aiškumo dėlei reikia apibrėžti *gramatinės morfologinės kategorijos*, *paradigmos* ir *privatyvinės opozicijos* sąvokas, nes iš visų fonologijoje nustatytų opozicijų morfologijai geriausiai tinka privatyvinė su vienu žymėtuju, o kitu nežymėtuju nariu. Tačiau lietuvių kalboje yra kategorijų su abiem žymėtaisiais nariais (pvz., veiksmažodžių rūšies, daiktavardžių giminės). Dar reikia galutinai nuspręsti, kuris narys žymėtas dvinarės skaičiaus kategorijos opozicijoje (daugiskaita, ar abu). Žymėjimas gali būti ne tik formalus, bet ir semantinis.

Morfologinę gramatinę kategoriją būtinai turi sudaryti daugiau negu vienas narys. Yra dvinarių, trinarių ir daugianarių kategorijų. *Paradigma* morfologijoje laikoma kategoriją sudarančių narių visuma. Tai ne pavienių formų sanauja, o sujungtų bendros (invariantinės) reikšmės ir tos reikšmės pagrindu skiriančių viena kitą visuma. Taip susidarę paradigminiai formų ryšiai. Jie dar vadinami vertikaliesiais, kad būtų galima skirti nuo sintagminių – horizontaliųjų. Bet ir vertikalieji, ir horizontalieji ryšiai kalboje funkcionuoja drauge ir sąlygoja vieni kitus.

Privatyvine opozicija vadinama tokia formų priešprieša (ar koreliacija), kurios vienas narys žymėtas (turi specialią formą) ir todėl vartojamas tik tiesiogine reikšme, o antrasis narys – nežymėtas. Todėl jis priklausomai nuo konteksto, situacijos ir kitų aplinkybių (net nelingvistinių) gali būti vartojamas ir žymėtojo nario reikšme, dažnai virsta žymėtojo nario sinonimu, vyksta opozicijos neutralizacija, galimas sinoniminis opozicinių narių vartojimas ir dėl to netgi vienas narys gali pasitraukti iš kalbos apskritai. Reikia manyti, kad panašiu būdu iš lietuvių kalbos yra pasitraukusi dviskaita, kurios tik liekanos aptinkamos tarmėse ir grožinėje literatūroje.

Norint parodyti opozicinės kompleksinės analizės esmę, labai tinka lietuvių kalbos trinarė veiksmažodžio asmens kategorija. Asmuo pirmiausia yra semantinė sintaksinė kategorija: *asmens/ neasmens* priešprieša visada ir visose kalbose išreiškta sintaksine forma, sąlygojama veiksmažodžio semantikos. Asmeninės dvinarės sintaksinės konstrukcijos tariniu eina asmenuojamasis veiksmažodis, o sakinyje visada turi veiksnį, o jeigu asmenuojamasis veiksmažodis tranzityvinis, tai sakinyje yra ir tiesioginis papildinys. Beasmeniai ar neapibrėžtos asmeninės reikšmės veiksmažodžiai vartojami tuose sakiniuose, kuriuose nėra vardininku išreikšto veiksnio.

Prieš daugiau kaip trisdešimt metų V. Žulys labai kategoriškai yra pareiškęs, kad lietuvių kalboje trečiojo asmens nėra (Žulys 1974: pp83-92). Šiam teiginiui pakako vien paviršinės morfologinės formos. Baltų kalbų trečiasis asmuo neturi asmens galūnių, čia vienaskaitos ir daugiskaitos formos sutampa. Tad, V. Žulio nuomone, jei nėra galūnių, tai niekas kitas ir negali rodyti ne tik asmens, bet ir skaičiaus. V. Žulio ignoruota asmens sintaksinė forma ir nesuvokta, kad trūkumas sistemoje, kaip ir pauzė muzikoje, esti reikšmingas.

Antra vertus, trečiasis asmuo kalboje pirmiausia reiškiamas daiktavardžiu ir jį pavaduojančiu įvardžiu, atliekančiu veiksnio funkciją o beasmenis veiksmažodis sakinyje vartojamas paprastai be daiktavardžio ar jį pavaduojančio įvardžio vardininko. Beasmenio veiksmažodžio semantikoje subjektas ir predikatas lietuvių kalboje nediferencijuotas (Paulauskienė 1979: pp115-134). Nurodytame šaltinyje yra aptartos V. Žulio teiginio ištakos ir surinkta iki 1978 metų reikšmingiausia literatūra, kur diskutuojama dėl trečiojo asmens semantikos ir formos. Tačiau, aiškinantis kategorijos ir opozicijos nustatymo esmę, ne tiek svarbu aprašyti tai, kas skelbta mokslinėje literatūroje, kiek parodyti, kad kalboje visa susiję, tik aprašas gali būti vienas – morfologinis, sintaksinis, semantinis. Vienpusis aprašas gali būti teisingas, bet gali būti ir klaidinantis. Nereikia asmens galūnei teikti svarbiausio vaidmens, kai beasmenė veiksmažodžio reikšmė nuo asmeninės atskiria sakinio forma.

Pirmasis asmuo reiškia, kad veiksmą atlieka kalbantysis (adresantas). Tai lietuvių kalboje pažymima ne tik sakinio forma, bet ir specialia pirmojo asmens galūne (*Aš dirbu, dirbau, dirbdavau, dirbsiu, dirbčiau – Mes dirbame, dirbome, dirbdavome, dirbsime, dirbtume, dirbkime*).

Antrasis asmuo reiškia, kad veiksmą atlieka pašnekovas (adresatas). Antrojo asmens formos visai tokios pat struktūros, kaip ir pirmojo (*Tu dirbi, dirbai, dirbdavai, dirbsi, dirbk(i), dirbtum(ei) – Jūs dirbate, dirbote, dirbdavote, dirbsite, dirbtute, dirbkite*).

Pirmasis ir antrasis asmuo lietuvių kalboje pažymėtas labai stipriai – ir veiksmu einančiais asmeniniais įvardžiais, ir veiksmažodžių asmenų galūnėmis, ir semantiškai – šie veiksmą atliekantys veikėjai yra žmonės – komunikacijos akto dalyviai, visada reiškiami tik deiksės funkciją atliekančiais asmeniniais įvardžiais. Kadangi asmens galūnės ir įvardžiai kartu funkcionuoja kaip asmens formos, tai, praleidus įvardį, sakinyje vis tiek išlieka dvinaris asmeninis (su numanomuju veiksmu), jį rodo veiksmažodžio asmens galūnė:

Ne mirti **bijau**, tik to kapo, drėgno, šalto, tamsaus (V. Mikolaitis-Putinas). Tau **prisiekiu** vaiko ašara tyra: jūra nuo šio laiko bus visiems gera (S. Nėris). **Priėjau** ežerėlį, gilų dunojėlį, – **radau, radau** bernužėlį žirgelius begirdant (tautosaka). **Trauksi** burtus. **Matai** – trys kardai (J. Grušas). Kad širdį **parodyčiau**, ir tai sakysi, kad mėsos gabalas (Lazdynų Pelėda).

Ne kiekvienoje kalboje taip laisvai galima praleisti pirmojo ir antrojo asmens įvardžius todėl, kad asmuo formaliai gali būti nepažymėtas pačiame veiksmožodyje, bet kiekvienoje kalboje pirmojo ir antrojo asmens veiksmožodžiai vartojami tik asmeniniame sakinyje su veiksmiu, išreikštu asmeniniu įvardžiu (ir niekuo kitu), nes čia sutampa ir semantinis, ir gramatinis subjektas. Šiuo pagrindu visose kalbose pirmasis ir antrasis asmuo opozicinis trečiajam asmeniui. Taip trinarėje asmens kategorijoje susidaro universali dvinarė priešprieša: pirmasis ir antrasis narys priešinamas su trečiuoju, kur veiksmą atlieka ne komunikacijos akto dalyvis.

Už komunikacijos ribų gali veikti ir asmuo, ir daiktas vienodai: *Plaukia vaikas* ir *Plaukia rąstas*. Nežymėtasis narys turi platesnę reikšmę už žymėtąjį. Jis vartojamas ir asmenine, ir beasmene reikšme (žinoma, priklausomai nuo veiksmožodžio leksinės reikšmės). Pvz.: *Lauke šyla, lyja, darganoja*. Trys beasmeniai veiksmožodžiai, bet visi skirtingi. Pirmąjį galima ir paasmenuoti: *Aš šyla, tu šyli, jis šyla...* (homonimai). Antrąjį galima išskaidyti ir gauti dvinarį ar net trinarį (su tiesioginiu papildiniu) sakinį: *Lietus lyja. Jis permerkė mane kiaurai, sulijo visą sieną*, bet veiksmožodis *lyti* neturi pirmojo ir antrojo asmens formų, jo negalima asmenuoti, o *darganoja* taip ir lieka vienanariame sakinyje (V). Gal kartais ir įmanoma pasakyti *Dargana darganoja*, bet „Lietuvių kalbos žodyne“ toks išskaidymas neužfiksuotas. Yra dvi formos: *Lauke darganoja* ir *Lauke dargana*.

Trečiojo asmens forma net tais atvejais, kai žmonės veiksmožodžiu reiškiamų veiksmų neatlieka, vis tiek su daikta reiškiančio daiktavardžio vardininku vartojami asmeniniame sakinyje: *Miškas užia, šniokščia. Jūra banguoja. Laukai dirvonuoja*.

Visose kalbose yra veiksmožodžių, reiškiančių stichinį, savaiminį veiksmą, bet sakinio modelis neleidžia jų laikyti beasmeniais, nors iš tikrųjų jie negali turėti pirmojo ir antrojo asmens formų: *Pagardo tinginiui spirgučiai. Onutei atsitiko nelaimė*. Šiuose sakiniuose loginis veiksnys nesutampa su gramatiniu. Jis išreikštas aušininku ir ne pats veikia, o tik patiria poveikį iš šalies.

Visose mums pažįstamosiose kalbose trečiojo asmens forma asmenine reikšme vartojama, kai sakinyje yra veiksnys, išreikštas daiktavardžio vardininku, ar jo substitutu – trečiojo asmens įvardžiu. Pavyzdžiui, anglų kalboje tuo atveju, kai kalbama apie asmens veiksmą, veiksmiu vartojami asmenis reiškiantys daiktavardžiai, ar jų substitutai – asmeniniai įvardžiai *he, she*, o kai daiktavardis reiškia negyvą daiktą, pasirenkamas kitas substitutas *it*, kuris vartojamas ir beasmens konstrukcijose: *Lyja – It's raining, vok. Es regnet*. Prancūzų kalboje tas pats *il* vartojamas ir asmenine, ir beasmene reikšme. Beasmenis jis tada, kai neatlieka substituto funkcijos, t.y., kai nepakeičia daiktavardžio: *il pleut, il neige, il grêle*. Analitinio tipo kalbose ir beasmenių veiksmožodžių forma analitinė, išskaidyta, nors

su veiksmožodžio forma vartojamas įvardis ir neina veiksmiu.

Rusų kalboje beasmene reikšme vartojamas tik vienaskaitos trečiasis asmuo: *светает, темнеет, моросит*, o daugiskaitos forma vartojama neapibrėžta asmenine reikšme: liet. **Kalbama (kalba)**, kad jūs važiuojate į Prancūziją – rus. **Говорят**, что вы едете во Францию, пранс. *On dit que vous allez en France*. Vadinasi, visoms kalboms labai svarbu atskirti komunikacijos akto dalyvį nuo nedalyvio ir aprašyti šią trinarės kategorijos priešpriešą savaip, remiantis savosios kalbos sandara.

Lietuvių kalboje trečiojo asmens formą turi visi veiksmožodžiai, bet asmens, esančio už komunikacijos akto ribų, atliekamą veiksmą reiškiančių veiksmožodžių sinonimija su komunikacijos akto dalyvio veiksmus reiškiančiais veiksmožodžiais negalima ir dėl morfologinių (galūnės trūkumas), ir dėl sintaksinių priežasčių (asmeninis veiksmožodis formuoja dvinarį sakinį, o beasmenis – vienanarį). Tačiau kitų kategorijų paradigmos opozicijų neutralizacija ir nežymėtojo nario sinonimija su žymėtuju beveik dėsninga.

Maždaug XX a. viduryje buvo paskelbta, kad vokatyvas (šauksmininkas) nepriklauso linksnių kategorijos paradigmam. Ar tik ne pirmasis J. Kurylovičius bus pasiūlęs šauksmininko nelaikyti linksniu, nes jis neina jokia sakinio dalimi, nerodo sintaksinių ryšių su kitais žodžiais (Курлович 1962). Nuo to prasidėjo gana ilga ir netgi, sakytčiau, nevaisinga diskusija, kurios šiame straipsnyje parodyti neįmanoma. Tad pasitenkinsime tuo, kas pasakyta apie šauksmininką lietuvių kalbotyroje.

Įdomus A. Laigonaitės, rašiusios apie linksnį visose akademines gramatikose ir pirmajame vadovėlyje, skirtame aukštųjų mokyklų studentams, šauksmininko interpretacijos lūžis. Tritomėje „Lietuvių kalbos gramatikoje“ ji rašė, kad daiktavardžio paradigmą sudaro septyni linksniai“ (LKG I 1965: p181), o jau po dešimtmečio randame tokią tekstą:

„Bendrinėje lietuvių kalboje daiktavardžių linksnio kategoriją sudaro šeši linksniai: vardininkas, kilmininkas, aušininkas, galininkas, įagininkas ir vietininkas. Iš tradicijos į daiktavardžių paradigmą traukiamas ir šauksmininkas, nors šios daiktavardžio formos dėl specifinės vartosenos (ji neišreiškia jokių gramatinių ryšių su kitu žodžiu) linksniu laikyti nėra tikro pamato“ (Laigonaitė 1976: p42).

Paskui tas pats A. Laigonaitės kartojama visose akademines lietuvių kalbos gramatikose: „Грамматика литовского языка“ (Грамматика 1985: p90), kartojama visuose „Dabartinės lietuvių kalbos gramatikos“ leidimuose (DLKG 1994, 1997, 2005: p68), „Lithuanian grammar“ (LG 1997: p106). A. Lichačiova, daktaro disertacijoje gretinusi rusų ir lietuvių kalbos linksnių paradigmas, taip pat mano, kad lietuvių kalbos šauksmininkas nepriklauso linksnių paradigmam (Lichačiova 1985: pp29-32). Apie šauksmininką nieko nekalbama ir naujausiuose lietuvių kalbos linksnių tyrinėjimuose. Čia autoriams rūpi tik gramatinių ir semantinių linksnių problema, sintaksiniai žodžių ryšiai ir linksnių funkcijos (Holvoet, Semėnienė (red.) 2004: pp16-33). Tyrinėti šauksmininką čia neparanku, nes linksnis tiriamas tik semantikos ir sintaksinių ryšių su kitais žodžiais atžvilgiu, bet netiriama formų visuma – paradigma.

Norėdami susikurti kokią nors teoriją, pasistenkime laikyti elementarios mąstymo logikos. Daiktavardis turi giminės, skaičiaus ir linksnio kategorijas. Jeigu kalba – sistema, tai pavienių nesisteminių elementų funkcionavimas reikalingas specialaus aptarimo. Iš vienos sistemos iškritusi forma paprastai įtraukiama į kitas sistemas. Šauksmininkas neturi jokios tendencijos prisiliesti prie kitų paradigmų.

Šauksmininkas, kaip ir kiti linksniai, turi daiktavardžio kamieną ir savas morfologines formas (*tėvai, drauge, broli, sesute, žmogau, šunie*) ir be galūnės (*broli, sesut, mergyt, seserėl*). Opozicija kitiems linksnams, negalėjimas eiti tradicine sakinio dalimi, nereiškia šauksmininko nepriklausymo sakiniui. Jeigu sakinį apibrėšime kaip mažiausią intonaciją skiriamą komunikacijos vienetą (Ambrazas 2005: pp476-495), tai šauksmininkas, be jokios abejonės, priklauso sakiniui, nes reikalauja specifinių tarinio formų (liepiamosios nuosakos antrojo asmens, ar kitų pagėidaujamąją reikšmę turinčių formų), lemia viso sakinio intonaciją ir tipą ir koreliuoja su vardininku. Šauksmininku įvardijamas asmuo ir kreipiamasi į jį (personifikacijos atveju ir į daiktą). Vardininkas įvardija asmenį ar daiktą, bet kreipimosi atžvilgiu yra nežymėtas narys. Tad lietuvių kalboje kartais šauksmininko intonacija pasakytame sakinyje vardininkas gali atlikti ir šauksmininko funkciją: *Tai kur kūmas eini? Nulenksi motutė galvą Damulei. Van duo, vanduo, eik ugnį liet!* (tautosaka).

Taip neutralizuojamas šauksmininko ir vardininko opozicinis ryšys. Galbūt dėl to kitose kalbose, net turinčiose palyginti sudėtingą linksnų paradigmą, šauksmininko nėra (plg. rusų ir lenkų kalbas). Čia į asmenį kreipiamasi vardininku.

Ir lietuvių kalboje, jeigu kreipiamasi asmeniniu įvardžiu, tai jis, atstodamas daiktavardžio šauksmininką, eina sakinio veiksmu:

plg. *Petriuk, paduok man stiklinę* ir *Tu paduok man stiklinę*. Plg. daugiau pavyzdžių: *Tu pridėk savo magišką ranką prie širdies man gyvos* (S. Nėris). *Tu mano ligom nesirk, pats atsisirgsiu* (J. Baltušis). *Tu vieno nesigėdyk: savo meilės akimirkų, kada pilnatvėj tavo dangus atsispindėjo* (Just. Marcinkevičius). *O kodėlgi tamsta tik dabar susirūpinai savo sūnumi?* (A. Vienuolis).

Apibendrinimo atveju šauksmininkas taip pat sinoniminis su vardininku: *Ką tu, žmogau, padarysi, kai visko trūksta// Ką tu, žmogus, padarysi, kai visko trūksta*.

Šie faktai neleidžia šauksmininko atskirti nuo linksnio paradigmos ir nuo viso sakinio (nors dėl pauzės jis skiriamas kableliu). Labai akivaizdus jo ryšys su vardininku. Istorinėje kalbų raidoje visada būta tarp šauksmininko ir vardininko opozicijos ir sinonimijos. Istorinės gramatikos duomenimis, vardininkas – labai senas linksnis. Vadinasi, senumu ir šauksmininkas neatsilieka nuo vardininko. Yra mokslininkų, manančių, jog šauksmininko forma gali būti senesnė ir už vardininko, kad ji paveldėta dar iš ikifleksinės epochos, nes šauksmininkas gali būti ir be galūnės (*broli, sesut*) (Zinkevičius 1980: p183).

Manoma, kad vardininkas šauksmininko intonacija pasakytame sakinyje galėjo atlikti ir šauksmininko funkciją, o vardininko ir šauksmininko funkcijų bendrumas – pakankamas šauksmininko nykimo pagrindas. Netgi prognozuojama, kad ateityje jis išnyks visose kalbose (Петрова

1982: p51). A. Girdenis, kalbėdamas apie fonologinių opozicijų neutralizaciją, teigia:

„Pirmiausia neutralizaciją reikia kruopščiai ištirti todėl, kad ji vaidina didelį vaidmenį fonologinių sistemų evoliucijoje. Beveik visos fonologinės opozicijos prieš visiškai išnykdamos pereina neutralizacijos stadiją“ (Girdenis 1981: p107).

Vadinasi, šauksmininkas taip pat prieš išnykdamas turėjo pereiti neutralizacijos stadiją.

Lietuvių kalboje šauksmininkas – gyvas linksnis, bet jo funkcijų dalinis sutapimas su vardininku rodo opozicinį ryšį ir tai, kad jis priklauso linksnų paradigmam. Tai jau buvo ne kartą įrodinėta (Paulauskienė 1989: pp49-52; 1994: p104), bet nuo to akademinėse gramatikose niekas nesikeitė. Jei A. Laigonaitė būtų savo linksnų analizei prisitaikiusi opozicijų ir jų neutralizacijos principą, nebūtų reikėję vienur rašyti, kad lietuvių kalbos daiktavardis turi septynis linksnus, o kitur – šešis.

Toliau prisiminkime vadinamosios būdvardžių bevardės giminės tyrinėjimo istoriją. Pirmosiose lietuvių kalbos gramatikose nedviprasmiškai pasakyta: kiek giminių turi daiktavardis, tiek jų turi ir būdvardis (Pirmoji lietuvių kalbos gramatika 1957: p538; Universitas Linguarum Litvaniae 1981: p73). Tai išverstos į lietuvių kalbą ir akademiškai išleistos su originalo faksimilėmis D. Kleino 1653/ 1654 ir anoniminė 1737 metų Didžiosios Lietuvos gramatikos). Jų autoriai atskyrė *gėra, gražū* tipo būdvardžių formas nuo derinamųjų *gėras, -ą, gražūs, -i, medinis, -ė*. Tokį rezultatą davė logika, kalbų mokėjimas ir sugebėjimas gretinti gramatikos reiškinius. Pirmiausia logika. Būdvardžio kaip derinamosios kalbos dalies giminė, skaičius ir linksnis yra grynai sintaksinės kategorijos ir nepriklauso nuo būdvardžio semantinių ypatybių: jos atspindi daiktavardžio giminę, o jeigu pats daiktavardis nerodo giminės, tai ją galima nustatyti pagal derinamąjį būdvardį: *tikras akiplėša* (vyr. g.), *tikra akiplėša* (mot. g.), *juodas taksi* (vyr. g.), *erdvi fojė* (mot. g.). Tuo tarpu lietuvių kalboje *gėra, gražū* tipo formų neturi santykiniai būdvardžiai *medinis, vilnonis, juodmargis*. Vadinasi, čia kažkas yra ne taip, kyšote kyšo šių formų priklausymas nuo vidinės būdvardžio reikšmės. Nuo tos pačios reikšmės priklauso laipsniavimas ir įvardžiutinių būdvardžių daryba (*medinis, vilnonis, juodmargis* nelaipsniuojami ir neturi įvardžiutinių formų).

Pirmųjų gramatikų rašymo laikais dar nebuvo susikūrusi istorinė gramatika, skelbusi, kad ir baltų kalbų daiktavardis turėjęs tris gimes, bevardė giminė ilgainiui išnykusi ir todėl nelikę derinamųjų bevardės giminės formų. Pirmųjų gramatikų autoriai skirtumą tarp dvinarės ir trinarės giminės kategorijos matė, lygindami lietuvių kalbą su lotynų ir lenkų kalbomis, turinčiomis trinarę giminės kategoriją.

Išnykus daiktavardžio bevardei giminei, istorinė bevardė giminė pasiliko tik nederinamosiose pozicijose.

„Senovinius bevardės giminės daiktavardžius pakeitus vyriškosios arba moteriškosios giminės atitikmenimis, buvo pakeistos ir su daiktavardžiais derinamų kitų linksniojamųjų žodžių (būdvardžių, įvardžių, skaitvardžių, dalyvių) bevardės giminės formos atitinkamomis vyriškosios, resp. moteriškosios giminės formomis. Taigi atributinėje vartose-

noje (kai jos ėjo pažyminiu) bevardės giminės formos išlikti negalėjo. Tačiau predikatinėje vartosenoje (eidamos vardine tarinio dalimi, kur nebuvo derinamos su daiktavardžiu, senovinės bevardės giminės nominatyvo-akuzatyvo formos išliko iki šių dienų“ (Zinkevičius 1980: p177).

Tik istorinė gramatika, pasivadynusi vienintele moksline gramatika, įpiršo ir sinchroninei gramatikai *bevardės giminės* terminą, o jos autoriams niekaip neatėjo į galvą, kad toji istorinė liekana jau kalboje gali būti perkoduota ir atlikti vien nederinamajai formai būdingas funkcijas. Ne tik tradicija, bet ir mūsų mokslininkų ambicijos neleido gilintis į kitų mokslininkų nuomones, ir tik todėl iki šiol būdvardžių ir dalyvių *bevardės giminės* terminas tebevartojamas ne tik mokyklinėse, bet ir akademinėse gramatikose, naujausiuose jos leidimuose (DLKG 2005: pp168-169), ir pretenduojančiose į prestižiškiausias mokslinėse monografijose (Ambrasas 2006: p184). Tad palikime jau parašytas akademines gramatikas ir jų autorių monografijas laikinai nuošalyje ir pasekime mintį tų, kurie *gėra, gražų* tipo formų nelaiko bevarde gimine ir net apskritai nesieja su būdvardžio giminės kategorija, nors šių formų priklausymo giminės paradigmui tema apgintos dvi habilitacinės disertacijos ir jos išleistos kaip knygos (Valeckienė 1985 ir Tekorienė 1990).

Pirmiausia XX a. viduryje į šių formų išskirtinumą atkreipė dėmesį J. Kazlauskas, rašydamas „Lietuvių kalbos gramatikos“ pirmojo tomo recenziją (Kazlauskas 1965: pp172). Jis tik pora sakinių užsiminė, kad reikėtų arba kitaip apibrėžti būdvardį, arba *gera, gražu* tipo formų nelaikyti bevarde gimine.

Po J. Kazlausko Tatjana Bulygina 1970 m. rašė, kad vadinamoji bevardė giminė nesudaro priešpriešos kitoms būdvardžio formoms nei pagal skaičių ir linksnį, nei pagal giminę. Todėl esą negalima jos laikyti giminine forma. Bevardės giminės įtraukimas į būdvardžio giminės sistemą, T. Bulyginos nuomone, tik komplikuojąs padėtį – verčiau performuluoti tai, kas gramatikos teorijoje pasakyta apie priklausymą rodančią būdvardžio fleksiją. Aprašant *gera, gražu* tipo formas, tiktų kalbėti apie jų beasmenį predikatumą, neturintį ryšio ir nesuderinamą su būdvardžio giminės, skaičiaus ir linksnio morfemų funkcijomis, neturintį būdvardžiui būdingos įvardžiutinės formos (Булъгина 1970: pp35-39). Toliau tęsiame T. Bulyginos mintį A. Laigonaitės žodžiais:

„Be vyriškosios ir moteriškosios giminės formų, daugelis lietuvių kalbos būdvardžių (kintamosios ypatybės būdvardžiai) turi dar ir trečią formą, kuri gramatikose vadinama bevardės giminės būdvardžiu (*gera, šilta, gražu, lygu, malonu*). Tokių formų vieta kitų būdvardžio formų sistemoje yra labai savotiška. Kadangi lietuvių kalboje nėra bevardės giminės daiktavardžių, šie būdvardžiai neturi ko pažymėti, sakinyje jie niekuomet neatlieka atributinės funkcijos. Vyriškosios ir moteriškosios giminės būdvardžiams dabartinėje lietuvių kalboje jie nesudaro jokios gramatinės priešpriešos, todėl įjungti juos į giminės kategoriją nėra jokio pamato“ (Laigonaitė 1976: pp63-64).

A. Laigonaitę palaikė nemažai ir kitų kalbininkų, tačiau dabar atsirado visai nauja derinimo teorija su *požymių daviklių* ir *požymių gaviklių* terminais, kurių dar mūsų sintaksės specialistai nespėjo įvertinti. Pagal šią teoriją pasirodo, kad giminės atžvilgiu gali būti su *gera* ir *grazu* tipo for-

momis suderinta netgi veiksmažodžio bendratis (Holvoet, Mikulskas (red.) 2006: pp112-120). Tai šio straipsnio autorei dar visai svetima ir todėl paliekama be komentarų.

A. Valeckienė į giminės kategoriją įtraukė *gera, gražu* tipo formas, manydama, kad jos suderintos su bevardės giminės įvardžiu *tai* (*Tai gražu*), bet kažin, ar čia yra derinimas. Jeigu ryšį tarp veiksnio ir tarinio laikysime derinimu, tai iš esmės tarinį reikės laikyti priklausomuoju nariu nuo veiksnio (grįžtame tik kitu keliu prie aristotelinės logikos). O jeigu tarp veiksnio ir tarinio būtų derinimas, parodomąjo įvardžio *tai* forma sinchroniškai turėtų būti taip pat bevardės giminės ir bendratis turėtų būti šiaip ar taip susijusi su gimine. Tačiau A. Rosinas *tai* laiko giminės nerodančiu absoliutiniu demonstratyvu (Rosinas 1984: pp39-71), o kad bendratis turėtų giminę, niekam dar iki šiol ir į galvą nebuvo atėję.

Reikia manyti, kad labai arti tiesos yra T. Bulygina, kuri mano, kad *gera* sudaro koreliaciją surieveiksniu *gerai*:rieveiksmis eina aplinklybe, o nederinamoji būdvardžio forma – tariniu:

Jis gerai dirba ir *Jam čia gera* (gali būti ir *gerai*). Neutralizacijos atvejis: *Jis mažai (maža) ką supranta*. *Daug dirba, o mažai (maža) valgo*. *Vis jam maža (mažai) ir maža (mažai)*.

Ne menkasrieveiksmio ir vadinamosios būdvardžio bevardės giminės opozicijos neutralizacijos argumentas ir aukštesniojo laipsnio absoliutus formos sutapimas (bent jau bendrinėje kalboje): *Po to jam buvo linksmiau*. *O Katrei kas kartas vis blogiau*.

Įrieveiksmio sistemą šios formos negali patekti dėl savo kategorinės reikšmės: jos eina veiksnium ir vardine tarinio dalimi (kartais papildiniu): *Saldu yra gardu*. *Kaip atsilyginti tau už gera?*rieveiksmiui vardažodžių sintaksinės funkcijos nebūdingos.

Santykiniai būdvardžiai surieveiksmais tokių koreliacijų nesudaro ir todėl neturi trečiosios nederinamosios formos.

D. Tekorienė gavo tokį pat rezultatą kaip ir A. Valeckienė nesuvokdama privatyvinės opozicijos esmės. Ji rašo:

„Taigi dabartinėje lietuvių kalboje yra ne dvi, bet trys būdvardžio formos, kurių gramatinė reikšmė susijusi su giminės reikšme: dvi formos – vyriškosios ir moteriškosios giminės – prasminių atžvilgiu yra žymėtos, nes jos turi tam tikrą giminės reikšmę, o forma su galūne *-a, -u* yra nežymėta, nes ji reiškia, kad jokios giminės nėra. Šiuo pamatu galima tvirtinti, kad vyriškosios ir moteriškosios giminės (t.y. gimininės) būdvardžio formos sudaro privatyvinę opoziciją su *gėra, gražų* tipo formomis“ (Tekorienė 1990: p65).

Tai ir atsitiko, ko bijojo A. Laigonaitė, sąlygiškai šias formas pavadindama *negimininėmis*, nes neigimas įtraukia jas į giminės kategoriją kaip opozicines, o juk iš tikrųjų *gera, gražu* apskritai reikia atskirti nuo giminės paradigmos.

Nežymėtojo privatyvinės opozicijos nario reikšmė visada platesnė už žymėtojo. Todėl, jei tos negimininės formos priklausytų paradigmui kaip nežymėtasis narys, tai jos būtų vartojamos ir savo, ir žymėtojo nario reikšme. Taip yra tose kalbose, kurios turi trinarę daiktavardžio giminės kategoriją. Lietuvių kalbos būdvardžių *gera, gražu* formos niekada neina derinamaisiais pažyminiais.

Aktualus opozicijų principo taikymas ir analizuojant dvinarę rūšies kategoriją. Rūšies kategorijai būdingos dvi opozicijos: morfologinė ir sintaksinė. Pirmiausia dalyviai yra linksniuojami ir derinami žodžiai, padaryti su veikiamosios ir neveikiamosios rūšies priesagomis iš asmenuojamųjų veiksmažodžių ir bendraties. Veikiamosios rūšies derinamieji dalyviai daromi iš visų veiksmažodžių, išskyrus beasmenius, o neveikiamosios rūšies derinamieji dalyviai – tik iš tranzityvinių veiksmažodžių. Veikiamosios ir neveikiamosios rūšies priešprieša atributinėje pozicijoje yra tik tada, kai dalyvių darybos pamatas tranzityvinis veiksmažodis (veik. r. *rašantis* vaikas – neveik. r. *rašomas* laiškas).

Šios opozicijos neutralizacija įvyksta tada, kai darybos pamatu eina intranzityvinis ar absoliučia reikšme pavartotas veiksmažodis, t. y., kai veiksmas atitraukiamas nuo veikiamojo objekto, pvz.: *Ką dabar veikia tavo brolis?* – *Rašo, dirba, miega, guli*. Taip žymint nuo objekto izoliuotą veiksmą, suvienodinamas dalyvių darybos pamatas, o neveikiamosios rūšies dalyviai iškrinta iš atributinės rūšies priešpriešos. Tada, nepaisant neveikiamosios rūšies formos, jie ima rodyti daikto paskirtį, pastovią ypatybę, būdvardę, atsiranda sinonimija su nusakomuoju kilmininku:

siuvamoji, kuliamoji mašina, gyvenamasis namas, miegamasis kambarys; drumstas (= drumzlinas) vanduo, lenkta nosis (= su kuprele, nes niekas jos nelenkė): Užsisakiau laktomąją pūslę iš tam tikro balto audeklo (Pr. Mašiotas). Atsi stojau ir nuėjau atsinešti savo taupomąją dėžutę (I. Simonaitytė). Vaistus reikia vartoti tris kartus per dieną po valgomąjį šaukštą. Kai daktaras iš savo dirbamojo kambario pasuko į virtuvę, aš žengiau prie knygų spintos (Pr. Mašiotas).

Šio tipo neutralizuoti rūšies atžvilgiu dalyviai dažniausiai esti įvardžiuotiniai ir į kitas kalbas verčiami įvairiai – ne tik būdvardžiais (*valgomas*is šaukštas – rus. *столовая ложка*), bet ir daiktavardžiais (*miegamas*is – angl. *a bed room*, rus. *спальня*), o ir pačioje lietuvių kalboje rūšies atžvilgiu neutralios neveikiamųjų atributinių dalyvių formos nesunkiai virsta daiktavardžiais: *Pasistatė namą su trimis miegamaisiais*. Greta siuvamosios mašinos vartojama siuvimo mašina, vėliau atsiradusią skalbiamąją mašiną vadinome tik skalbimo mašina, o atsiradus viryklei, taupyklei, netruko atsirasti ir skalbyklė. Turime miegamuosius kambarius, bet greta jų jau įsitaisome darbo kambarius.

Iš atributinių dalyvių neutralizacijos matome atsivėrusį jų pasitraukimo iš vartosenos kelią. Jie traukiasi ne iš karto: *valgomojo šaukšto* turbūt niekada neatsisakysime, bet štai *įspėjantys kelio ženklai* aiškiai stumia iš vartosenos *įspėjamuosius ženklus*.

Neveikiamosios rūšies dalyviai (kaip ir būdvardžiai) sakinyje eina ne tik derinamaisiais pažymintais, bet ir vadinėmis tarinio dalimis. Neveikiamosios rūšies tarinį turintis sakinyje sudaro koreliaciją su veikiamosios rūšies tarinį turinčiu sakiniu bendru teikiamos informacijos pagrindu. Diferenciniai opoziciją sudarančių narių požymiai yra kita aktualioji sakinio skaida: tai, kas veikiamosios rūšies sakinyje turi objekto reikšmę, rodomą tiesioginio papildinio galininku, neveikiamosios rūšies sakinyje keliama į veiksnio poziciją ir reiškia vardininku, o veikėjas (jeigu jis apskritai neeliminuos) reiškiamas kilmininku:

Matai, kaip mane yra kaimynai suspaudę – Matai, kaip aš esu kaimynų suspaustas (Žemaitė). Pirmą žymę buvo iškirtęs akmenyje vietinis karžygys – Pirmoji žymė akmenyje buvo įkirsta vietinio karžygio.

Kalbant apie predikatyvinių derinamųjų neveikiamosios rūšies dalyvių funkcijas, reikia pažymėti, kad labai dažnai neveikiamosios rūšies tarinio paskirtis yra objektą reiš- kiantį žodį iškelti į pirmąją sakinio vietą, o veikėją – visiškai eliminuoti, t. y., depersonifikuoti sakinį:

Pirmoji telegrama buvo išsiųsta 1844 metais. Mano koja buvo gydoma įvairiais būdais (I. Simonaitytė). Sušaržuota žmogaus istorija – jo mirtis ir prisikėlimas (E. Mieželaitytė).

Neveikiamųjų dalyvių nederinamosios formos vartojamos tikrai tariniu kaip veikiamosios rūšies sinonimai (rūšies opozicija neutralizuota): *Pasirodo, jų vaikas serga// Pasirodo jų vaiko sergama; Čia žmogus ėjo// Čia žmogus yra ėjęs// Čia žmogaus (yra) eita*. Subjekto kilmininkas veiksnio pozicijoje. Ar jį laikyti veiksmu, lieka susitarti sintaksės specialistams. Neutralioje kalboje pirmoji vardažodžio vieta sakinyje rodo temą (veiksno prerogatyva).

Kad neveikiamosios rūšies formos gali būti vartojamos veikiamosios rūšies reikšme apskritai, kalbose nėra kokia naujovė. Pavyzdžiui, dauguma lotynų kalbos deponentinių veiksmažodžių turi neveikiamosios rūšies formą ir veikiamosios rūšies reikšmę. Lietuvių kalbotyroje pirmą kartą ši reiškinį yra pastebėjusi N. Sližienė:

„Abiejų rūšių formas turi tik tranzityviniai ir kai kurie intranzityviniai veiksmažodžiai (daugiausia tie, kurie valdo kilmininko linksnį: *laukti, ieškoti, bijoti, vengti* (...)). Dauguma intranzityvinių veiksmažodžių turi tik veikiamosios rūšies formas. Jie gali turėti beasmenes neveikiamąsias, tačiau pastarosios neturi neveikiamosios reikšmės, nes nereikia pasyvaus santykio tarp nusakomo veiksmo ir sakinio veiksmu išreikšto daikto arba asmens. Jų reikšmė yra artima veikiamųjų formų reikšmei“ (Paryškinta mano, dar pridurčiau, kad jų reikšmė ne artima, o yra veikiamosios rūšies – A. P.) (Sližienė 1967: p63; LKG II 1976: p51).

Mokslas yra dialogas. Ir šiuo gramatikos klausimu jau diskutuota. V. Sirtautas ieškojo kontrargumentų:

„Iš čia lyg išplauktų išvada, kad šių veiksmažodžių niekatarosios (vadinamosios bevardės) giminės dalyvių konstrukcijos išsiskiriančios iš kitų pasyviųjų konstrukcijų savo veikiamosios rūšies prasme“. Tačiau šitoks teiginys negali būti be kritikos priimtas. Šiaip ar taip (esant pasyvinei formai) pasyviškumo esminiai požymiai yra sintaksiniai: objekto vardininkas ir subjekto kilmininkas šalia pasyviųjų formų rodyte rodo, kad tais atvejais negali būti kalbos apie kokią nors aktyvinę prasmę.

Palyginkime pavyzdį (kur tikėtis intranzityvinis): *Matyt, grafa kitados tikėtasi, kad Viešpats laimins jų giminę (A. Vienuolis). Čia tikėtasi, galima sakyti turi ir kilmininką (grafų), ir vardininko ekvivalentą (kas?) – šalutinį sakinį“ (Sirtautas 1968: pp130-131; Sirtautas 1970: p72).*

Sirtautą nesunku sukritikuoti. Veiksmažodis *tikėtis* reikalauja ne vardininko, o kilmininko. Tad šalutinis sakinyje tegali būti interpretuotas tik kaip papildinys, o subjekto kilmininkas – kaip veiksnys prie veikiamosios rūšies reikšmę turinčios formos: *Grafų tikėtasi// Grafai tikėjosi*. Turime ne rūšies, o tik modalumo skirtumą.

Šioje vietoje reikėjo pagalvoti ir apie neveikiamosios rūšies nederinamosios formos darybos pamato kitoniškumą. Derinamųjų formų darybos pamatą gali sudaryti tik tranzityviniai veiksmažodžiai, o nederinamosios formos su *tranzityvumo/ intransityvumo* opozicija neturi nieko bendra. Jos daromos iš visų veiksmažodžių, neturinčių išreikšto tiesioginio papildinio galininko, t. y. iš intransityvinių ir absoliučia reikšme pavartotų tranzityvinių veiksmažodžių. Rūšies opozicijos neutralizacija jau glūdi pačiam formos darybos pamate.

Toliau, logiškai galvojant, jau reikėtų eiti apskritai prie neveikiamosios rūšies dalyvių gramatinių požymių. Derinamieji dalyviai (kaip ir būdvardžiai kaitomi giminėmis, skaičiais ir linksniais, gali būti įvardžiuotiniai), sakinyje vartojami pažyminiu, tariniu ir aplinkybėmis, o nederinamoji forma (vadinamoji bevardė giminė) nekaitoma, negali būti įvardžiuotinė, eina tik sakinio tariniu visai taip pat, kaip ir asmenuojamieji veiksmažodžiai. Gramatikos moko, kad neveikiamieji derinamieji dalyviai gali būti įvardžiuotiniai, bet negali būti sangražiniai, sangražą jie išlaiko iš veiksmažodžio kamieno tik po priešdėlio (*pasisiūtas drabužis*), o predikatiškai vartojamos nederinamosios formos, kaip ir asmenuojamieji veiksmažodžiai, gali būti ir sangražinės (*tikisi – tikimasi, sukasi – sukasi; derėjosi – derėtasi, gynėsi – gintasi*).

Tokia situacija rodo, kad nesuvokta ir predikatinės rūšies opozicijos neutralizacija. Paradigminių tyrimų spragas gali užpildyti semantikos tyrimai. Iš naujausių lietuvių kalbos gramatinių kategorijų tyrinėjimų matyti, kad *Jono kalbama ispaniškai* tarinio funkcija neįeina į rūšies kategorijos funkcijas ir sutampa su evidenciniu žymėjimu (Holvoet, Semėnienė (red.) 2004: p117), o evidencialumo kategorija (tai, kas iki šiol akademinėse gramatikose buvo laikoma *netiesiogine nuosaka*) nėra jokia nuosaka, tai tik tiesioginės nuosakos periferinis vartojimo atvejis. Tai savotiška parazitinė raiška (ten pat: p107). Taip grįžtama „aukštuoju pilotažu“ prie mūsų kalbos tėvo Jono Jablonskio teiginio, pasakyto dar XX a. pradžioje, kad dalyviai, vartojami tiesioginės nuosakos vietoje yra pasakojamosios, arba netiesioginės kalbos požymis (Jablonskis 1957: p313; J. Palionio išleistas 1922 m. gramatikos tekstas). Ir niekur J. Jablonskis tokios atpasakojamosios kalbos nevadina netiesiogine nuosaka.

Fleksinio tipo kalbose gramatinės kategorijos daugiausia turi kaitybinio pobūdžio formų paradigmas. Tačiau jose yra ir kitokių paradigmų. Lietuvių kalboje prie kaitybos niekaip nepriskirsi daiktavardžio giminės kategorijos, tranzityvumo (drauge su sangražu), rūšies ir veikslų kategorijų. Veikslų kategorija semantiniu (mąstymo) požiūriu universal, bet įvairiose kalbose reiškia įvairiai (Kuryłowicz 1956: p25; Holvoet, Semėnienė (red.) 2004: p141).

Baltų ir slavų kalbose veikslai remiasi veiksmažodžių priešdėline ir priesagine daryba, bet tai yra, be jokios abejonės, gramatinė kategorija. Baltų kalbose svarbesnį vaidmenį vaidina priešdėlinė įvykio veikslų veiksmažodžių daryba iš eigos veikslų veiksmažodžių, o slavų kalbose atvirkščiai – didesnį vaidmenį vaidina priesaginė eigos veikslų veiksmažodžių daryba iš įvykio veikslų veiksmažodžių, bet ir baltų, ir slavų kalbose yra abu veikslų darybos būdai. Tikslų skirtumą tarp žodžių darybos besiremian-

čių kalbų veikslų gali nustatyti tik gretinamoji gramatika. Bet iš esmės baltų ir slavų kalbų veikslai turi bendrą darybinę charakteristiką.

Gramatinės kategorijos narių koreliacija (ypač fleksinio tipo kalbose) aiškiai matyti tada, kai opoziciniai nariai turi tą pačią leksinę reikšmę ir skiriasi vienas nuo kito tik forma ir gramatine reikšme. Žodžių darybą apibrėžus tik kaip žodyno gausinimo būdą, atmetama tai, kas gali žodžių daryboje būti gramatiška. Todėl labai daug išlieta rašalo sprendžiant veikslų problemą tiek slavų, tiek baltų kalbose. Literatūra tokia gausi, kad kartą žymus slavų kalbų veikslų tyrėjas J. Maslovas yra pasakęs, jog visą šį mokslą reikėtų pavadinti atskira kalbotyros šaka – aspektologija. Pagrindinė problema – kaip išreiškia **to paties veiksmo trukmės** (eigos)/ **baigtumo** (įvykio) opozicija žodžių darybos priemonėmis.

Tai, kad yra veiksmo eigos ir įvykio skirtumas, juste juntama: visus veiksmažodžius galima suklasifikuoti į eigos ir įvykio veikslų. Bet kaip jie gali sudaryti gramatinę opoziciją? Koks koreliuojančių porų kiekis ir ar jos gali pretenduoti į gramatinės kategorijos statusą?

Atsakymą į šį nelengvą klausimą galima gauti tik suvokus pačios gramatikos esmę. Jei gramatiką apribosime tik kaitėba, tada sunku kalbėti apie gramatinę veikslų kategoriją. Tačiau gramatiką sudaro ne tik morfologija, bet ir sintaksė, įvairūs žodžių ryšiai, tarnybiniai žodžiai, dažnai atliekantys tas pačias funkcijas kaip ir darybos afiksai. Latvių kalbotyros milžinas Janis Endzelynas tai matė dar pačioje XX a. pradžioje (Эндзелин 1906: p120). Latviai ir toliau laikėsi J. Endzelyno labai pažangios tam metui idėjos, kad gramatinės reikšmės rodiklis ir fleksinio tipo kalbose gali būti šalia žodžio (Staltmane 1959). Ir kontekstas, ir žinoma akivaizdi situacija gali padėti suvienodinti koreliuojančių narių semantinį pamatą (Paulauskienė 1964; 1971; 1979; 1983; 1994; 2006). Labai didelės veikslų koreliacijos galimybės matyti ir iš 1922 m. J. Jablonskio gramatikos (Jablonskis 1957: pp293-294). Bet visa tai neįtikino akademinių lietuvių kalbos gramatikų autorių ir redaktorių.

Tritomės „Lietuvių kalbos gramatikos“ bendraautorės E. Galnaitytės pastebėtos dvi lietuvių kalbos veikslui būdingos ypatybės:

„Kiekviena veiksmažodžio gramatinė kategorija (laikai, nuosaka, skaičiai ir kt.) turi savo apibendrintą reikšmę ir atskiras gramatines formas, šiuokius ar tokius morfologinius požymius. Veiksmažodžio veikslų kategorija nuo jų skiriasi tuo, kad ji neturi specialių formų bei morfologinių požymių. Tai ir yra pirmoji, pagrindinė lietuvių kalbos veiksmažodžių veikslų ypatybė (...). Antroji lietuvių kalbos veiksmažodžių veikslų ypatybė yra ta, kad veiksmažodžiai veikslų atžvilgiu čia negali sudaryti porų, kurios būdingos slavų kalbų veiksmažodžiams.

Du veiksmažodžiai gretintini veikslų atžvilgiu tada, kai jų leksinės reikšmės vienodos, t.y., kai jie abu reiškia tą patį veiksmą, tik kiekvienas skirtingu aspektu (vienas reiškia veiksmą, kuris tęsiasi, antras – veiksmą, kuris yra ribotas, nutrauktas). Lietuvių kalboje nėra tokių kalbos priemonių, kurios reikštų vien tik eigos arba vien tik įvykio veikslą, išskyrus priešdėlius tais retais atvejais, kai jie reiškia įvykio veikslą, nesuteikdami bent kiek ryškesnio leksinės reikšmės atspalvio“ (LKG II: p27).

Iš tokio lietuvių kalbos veikslų nusakymo aiškiai matyti per siauras gramatikos supratimas. Be to, ir su žodžių darybos teorija menkai tesusipažinta, konteksto priemonės, leidžiančios sulgyinti leksinės reikšmės atžvilgiu opozicinius veikslų kategorijos narius, visiškai atmetos. Ketvirtame pataisytame „Dabartinės lietuvių kalbos gramatikos“ leidime (2005) autorė kita – Stasė Krinickaitė, bet mintys iš esmės tos pačios:

„Kiekvieną lietuvių kalbos veiksmąžodį pagal reikšmę galima apibūdinti veikslu požiūriu, t. y., priskirti eigos ar įvykio veikslui. Įvykio veikslui priskiriami veiksmąžodžiai, žymintys užbaigtą, galinę ribą ar rezultatą pasiekusį veiksmą. Eigos veikslu veiksmąžodžiai tokios reikšmės neturi, jie paprastai žymi trunkantį veiksmą. Tačiau šis reikšmės skirtumas nėra išreikštas reguliariomis formų priešpriešomis. Eigos ir įvykio veiksmąžodžiai yra skirtingos darybos bei reikšmės žodžiai, o ne to paties žodžio formos“ (DLKG: p289).

Čia nieko nauja. Tai tik 1971 m. pasakytų E. Galnaitytės minčių santraukėlė. O turėtų būti studija, akademinės gramatikos statusas reikalauja mokslo.

Pirmiausia reikia susipažinti su žodžių darybos teorija, kuri sako, kad afiksacija suartina žodžių darybą su morfologija (Urbutis 1978). Be to, tarp pamatinio žodžio ir darinio (jeigu darybos formantas nesileksikalizavęs) taip pat yra tam tikri ryšiai: transpozicija, kai žodžio kamienas perkliamas iš vienos kalbos dalies į kitą (*važiavo* – *važiavimas*), mutacija, kai žodžių darybos rezultatas visai kitas žodis (*ranka* – *apyrankė*) ir modifikacija, kai darinys priklauso tai pačiai kalbos daliai ir leksinės reikšmės atžvilgiu menkai tesiskiria nuo pamatinio žodžio (*namas* – *namelis*, *daryti* – *padaryti*). Modifikacija palanki darybos priemonėmis išreikšti tai, kas kitose kalbose reiškia laikais ar dar kitomis žodžio formomis.

Veiksmąžodžių priešdėliai labai dažnai atlieka modifikacinę darybos funkciją. Tad pakanka minimalaus konteksto, kad susidarytų veikslų koreliacija, t. y., kad susivienodintų eigos ir įvykio veikslų veiksmąžodžių leksinė reikšmė. Pirmiausia daugelio tranzityvinių veiksmąžodžių veiksmas orientuotas į objekto sukūrimą arba sunaikinimą. Priešdėliai tokiame veiksmui suteikia tik rezultatinės baigties reikšmę (*daryti* – *padaryti*, *megzti* – *numegzti*, *verpti* – *suverpti*). Yra kryptingų savaiminių veiksmų, kuriems priešdėliai suteikia natūralios rezultatinės baigties reikšmę (*augti* – *užaugti*, *senti* – *pasenti*, *tukti* – *nutukti*), yra veiksmąžodžių, kurių veiksmo kryptį konkrečios baigties link rodo prielinksniai, o priešdėliai, patys būdami prielinksnių koreliatai, padeda sukurti eigos ir įvykio veikslų formų koreliacijas (*eiti iš namų* – *išeiti iš namų*, *mesti į krepšį* – *įmesti į krepšį*, *ristis nuo kalno* – *nusiristi nuo kalno* ir t. t.).

Dažnai eigos veikslų veiksmąžodžio veiksmo kryptį konkrečaus rezultato link rodo vienodai kalbėtojo ir sakytojo suvokiama situacija. J. Jablonskis rašė:

„(...) sakydami „*duris daryk*“, mes nepasakom, kuo tas *darymas* turi baigtis, *atidarymu* ar *uždarymu*. Sakome ne visai aiškiai „*duris daryk*“, kada sakomajam yra aišku, kaip jo „*darymas*“ turi būti atliekamas, kuo tas *darymas* turi pasibaigti“.

Ir čia pat pateikia daugybę pavyzdžių (Jablonskis 1957: pp293-294). Vieną kitą pavyzdį iš tos gausybės ir čia galima pateikti:

Kam aunieši, ar eisi kur (plg. *apsiauti*)? *Kam aunieši, ar jau gulsi* (plg. *nusiauti*)? *Jau griovį kasa, tuoj iškas* (bus griovys). *Karklai upę želia, baigia upę želti* (tuoj apžels upę). *Karklai upę apžėlė* (prižėlė).

Kalbant apie veikslus, jų koreliacijas, reikia suvokti, kad veiksmąžodis daugiareikšmis, kad šiuo atžvilgiu jis skiriasi nuo kitų kalbos dalių. Kontekstas reikalingas ir leksinei reikšmei nustatyti. O jeigu kuri gramatinė kategorija priklauso nuo veiksmąžodžio reikšmės, tai ir jai reikalingas kontekstas. Veikslų koreliacijai jis ypač svarbus, nes priešdėlių prisijungimas labai priklauso nuo to, ką reiškia veiksmąžodis. Jeigu sakome *Eina žmogus*. Šiame sakinyje veiksmąžodis *eina* reiškia tokį veiksmą, kuris gali vykti visomis kryptimis. Todėl jis turi potenciją prisijungti visus dvylika kryptų rodančių priešdėlių. O jeigu sakome *Jo sūnus Oksforde mokslus eina*, šiame kontekste *eina* tegali prisijungti priešdėlį iš- (*išėjo*).

Tam tikrą veikslų koreliacijų dalį formuoja esamojo ir būtojo kartinio laiko priešprieša (*ateina* – *atėjo*, *parneša* – *parnešė*, *perrašo* – *perrašė*; *duoda* – *davė*, *miršta* – *mirė*, *gauna* – *gavo*). Šiek tiek porų duoda ir priesaginė daryba su kartojimo reikšmės netekusi priesaga. Priešdėlis šiuo atveju paprastai esti leksikalizuotas (*įrodyti* – *įrodinėti*, *atsakyti* – *atsakinėti*). Taigi eigos/įvykio porų yra tiek, kad jas galima laikyti gramatinės veikslų kategorijos centru, o kad yra opozicijos liekanų, tai gramatikoje – ne koks išimtinis reiškiny. Pavyzdžiui, daiktavardžiai kaitomi skaičiais, bet daug daiktavardžių turi tik vieno kurio skaičiaus formą. Vienaskaitiniai daiktavardžiai šliejasi prie vienas-kaitos, o daugiskaitiniai – prie daugiskaitos. Taip pat ir veikslų koreliacijų nesudarantys veiksmąžodžiai vieni dera prie eigos veikslų reiškiančių veiksmąžodžių, o kiti – prie įvykio.

Veikslas sudėtinga, bet visai normali gramatinė kategorija. Žinoma, jos laikymas gramatine ar negramatine priklauso nuo to, ką tyrėjas apskritai laiko gramatika. Jeigu afiksaciją skirsime morfologijai, tai, be jokių abejonių, lietuvių kalbos veikslai turi būti aprašomi morfologijos skyriuje. O kad jų formos sudaro opozicijas vienu semantiniu pagrindu, galima pagrįsti ir neutralizacijos pavyzdžiais, nes jau žinoma aksioma: kur yra opozicija, ten, susidarius palankioms aplinkybėms, esti ir neutralizacija. Tarp *stalas* ir *kėdė* nėra jokios opozicijos, tai nėra ir neutralizacijos, o tarp *mokytojas* ir *mokytoja* yra opozicija, ir ji neutralizuojama, kai kalbama apie *mokytojo* specialybę apskritai, rašoma į diplomus tik vyriškoji giminė.

Veikslų opozicija neutralizuojama šiais atvejais:

1. Kai esamojo laiko formos reiškia nuolatinį veiksmą:

Nemunas teka (plg. *įteka*) *į Kuršių marias*. *Kistyno tarpukalnė pasibaigia* (plg. *baigiasi*) *dideliu dar mažai ištirtu ledynu*, *iš po kurio teka* (plg. *išteka*) *to pat vardo upelė*. *Iš pradžių ji zirzena ir knarkia per lygų, skliaustą tarpukalnės dugną mažučiais, siaurais upeliukais; susitikusi pakeliui stačių uolų ir akmenų slenksčių, ramiai juos aplenkia* (plg. *lenkia*) *ir pasislepia* (plg. *slepiasi*) *po uolomis* (A. Vienuolis).

2. Kai žiūrovų akyse veiksmas demonstruojamas:

Nieko čia nepaprasta, tik, žiūrėk, va, paimu (plg. imu) taip, iš siūlo padarau (plg. darau) kilpą, adatą perkišu (plg. kišu) per tą kilpą ir per tinkelio akį.

3. Kai matom sukurtą daiktą, norėdami pabrėžti kūrybos procesą, vartojame eigos veiksmo veiksmožodį, o kai labiau rūpi rezultatas – įvykio veiksmo veiksmožodį:

Kas vertė (plg. išvertė) šią knygą? Trobą proseneliai statė (plg. pastatė) dar iš apvalių rąstų. Kas matė, kad tokį medį kaip liepa kirstų! Ar tu ją sodinai (plg. pasodinai)? (V. Krėvė). Pamišėlis koksai pasaulį statė (plg. pastatė), kvailyste pagrindė (plg. grindė) (B. Sruoga).

4. Liepimo reikšmė sudaro palankias sąlygas veikslų neutralizacijai:

Lapė sako: – gali pasižuvauti. Kišk (plg. įkišk), kūmuti, uodegą į eketę ir pagausi žuvelę. O naktie šaltoji! O naktie ledinė! Pasakyk (plg. sakyk), koks kelias veda į tėvynę? (S. Nėris). Pastumk (plg. stumk) rankenėlę, durys pačios atsidarys (J. Balčikonis).

Dar daug galima kalbėti apie opozicijas ir jų neutralizacijas gramatinių kategorijų paradigmos, bet ir šių pavyzdžių pakanka, kad galėtume įsitikinti, kokie svarbūs kategoriją sudarančių narių opoziciniai ryšiai, jų neutralizacija, sinonimija ir sąlygos vienam iš jų išnykti, kitam išsigalėti, tiek dėl vidinių kalbos raidos priežasčių, tiek ir dėl išorinių įtakų. Gal ir daiktavardžių dviskaita išnyko dėl neutralizacijos ir sinonimijos su apibrėžtąja daugiskaita (t. y. su daugiskaita, vartojama su tikslų skaičių rodančiais skaitvardžiais). Bet jau čia pašalinė tema, nors labai artima.

Išvados

1. Fleksinio tipo kalbų gramatinės kategorijas sudaro formų paradigmos. Paradigmos minimumas – dvi formos. Viena forma reiškia, kad žodis nekaitomas ir su niekuo nesudaro gramatinės opozicijos. Nemažai neišspręstų problemų yra pasilikę dėl nepakankamo dėmesio paradigms sudarančių formų diferencinių požymių, opozicijoms ir jų neutralizacijai (sinonimijai), įrodančiai tiek formos priklausymą paradigmai, tiek ir jos pasitrukimo iš paradigmos priežastis. Taisant opozicijų principą šiame straipsnyje nagrinėta asmens, linksnio, giminės ir rūšies kategorijos.
2. Trinarėje asmens kategorijoje svarbiausia opozicija tarp veiksmų, atliekamų komunikacijos akto dalyvių (pirmojo ir antrojo asmens) ir tarp veiksmų, atliekamų veikėjų, esančių už komunikacijos akto. Šiuos veiksmus atlieka tiek asmenys, tiek daiktai, taip pat jie gali būti stichiniai, savaiminiai, nepriklausomi nuo žmogaus valios. Pastaruosius veiksmus reiškiančius veiksmožodžius laikome beasmeniais. Kadangi baltų kalbų veiksmožodžių trečiasis asmuo neturi galūnės, tai jo formos vienodai vartojamos tiek asmeniniame, tiek neapibrėžiamajame asmeniniame, tiek beasmeniniame sakinyje. Asmeniniam sakiniui reikia veiksnio, išreikšto daiktavardžio vardininku, ar jį pavaduojančiu įvardžiu.
3. Kad pagrindinė opozicija šioje trinarėje kategorijoje yra tarp komunikacijos akto dalyvio ir nedalyvio, rodo ir kitos kalbos, kuriose taip pat tik trečiasis asmuo

vartojama ir neapibrėžta asmenine, ir beasmenine reikšme, nors jis ir turi galūnę. Tada verčiamasi specializuotais įvardžiais (anglų, vokiečių, prancūzų kalbose), arba, praleidžiant daiktavardžio vardininką ir jį atstojančius įvardžius, vienaskaita pritaikoma beasmeni vartosenai (rus. *светает* „švinta“, *темнеет* „temsta“, *моросит* „darganoja“, *говорят* „kalba, kalbama“, *нуут* „rašo, rašoma“, *поют* „dainuoja, dainuojama“).

4. Šauksmininko priklausymą linksnių paradigmoms taip pat galima įrodyti pasinaudojus jo opozicija su vardininku ir galimais šios opozicijos neutralizacijos bei sinonimijos pavyzdžiais, o priklausymas sakiniui (nepaisant to, kad šauksmininkas neina sakinio dalimi ir skiriamas nuo jo kableliu) matyti iš viso sakinio intonacijos ir tarinio formos. Taigi nederėjo mūsų reikšmingiausios gramatikoms iš pradžių nustatyti septynių linksnių paradigmą, o paskui deklaruoti, kad lietuvių kalbos daiktavardis turi šešis linksnius.
5. Dėl vadinamosios būdvardžių bevardės giminės, nederančios su būdvardžio apibrėžimu (nederinamos, nekaitomos ir neturinčios įvardžiutinių formų), taip pat nebūtų buvę nereikalingų diskusijų, jei giminės paradigmos analizei būtų buvęs pritaikytas privatyvinės opozicijos principas. Tada ir būtų buvę galima pamatyti, kad ji visai nekoreliuoja su derinamosiomis vyriškosios giminės formomis, neturi su jomis opozicinio ryšio, kad *gera*, *gražu* tipo formos artimesnės atitinkamų būdvardžių kamienus turintiemsrieveiksmiams.
6. Veikiamosios ir neveikiamosios rūšies atributinių dalyvių opozicijos neutralizacija duoda veiksmožodinius būdvardžius (*valgomasis šaukštas*, *miegamasis kambarys*, *siuvamoji mašina*), o predikatiškai vartojamos nederinamosios neveikiamosios rūšies formos yra tik modaliniai veikiamosios rūšies beasmeniai atitikmenys (plg. *žmonės tikėjosi* ir *žmonių tikėtasi*).
7. Veiksmo kategorija apskritai verčia permąstyti, kas yra gramatika. Jei gramatiką suprasime plačiąja prasme ir suvoksime, kad žodžių daryboje esama tik modifikacinių ryšių tarp pamatinio žodžio ir darinio, tai pamatysime ir konteksto gramatinį vaidmenį, suprasime, kad eigos /įvykio veiksmo opozicija tikrai yra. Jeigu nebūtų opozicijos, tai nebūtų ir opozicinių narių neutralizacijos. O straipsnyje parodyta, kuriais atvejais eigos ir įvykio veiksmo veiksmožodžiai vartojami kaip sinonimai.

Literatūra

1. Ambrazas, V. (2006) Lietuvių kalbos istorinė sintaksė, Lietuvių kalbos institutas, Vilnius.
2. Ambrazas, V. (2005) Sakinys ir jo sandara, Dabartinės lietuvių kalbos gramatika (DLKG), Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, Vilnius.
3. Булыгина, Т. В. (1970) Морфологическая структура слова в современном литовском литературном языке (в его письменной форме), Морфологическая структура слова в индоевропейских языках, Наука, Москва.
4. Dabartinės lietuvių kalbos gramatika (DLKG 1994, 1997, 2005) Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, Vilnius.
5. Girdenis, A. (1981) Fonologijos pagrindai, Mokslo, Vilnius.
6. Girdenis, A. (1995) Teoriniai fonologijos pagrindai, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, Vilnius.

7. Girdenis, A. (2003) Teoriniai lietuvių kalbos fonologijos pagrindai, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, Vilnius.
8. Эндзелин, И. (1906) Латышские предлоги, II, Юрьев.
9. Грамматика литовского языка. (1985) Enciklopedijų ir mokslo leidykla, Vilnius.
10. Holvoet, A., Semėnienė, L. (red.) (2004) Gramatinių kategorijų tyrimai, Lietuvių kalbos institutas, Vilnius.
11. Holvoet, A., Mikulskis, R. (red.) (2006) Daiktavardinio junginio tyrimai, Lietuvių kalbos institutas, Vilnius.
12. Jablonskis, J. (1957) Rinkiniai raštai, II, Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, Vilnius.
13. Jakobson, R. (1971) Gesamtbedeutungen der russischen Kasus. In Selected Writings, 2, The Hague, Paris.
14. Kazlauskas, J. (1965) Mokslinė lietuvių kalbos gramatika, *Pergalė*, nr. 10.
15. Kuryłowicz, J. (1956) L' apophonie en indo-européen, Wydaw. polskiej akad. nauk, Wrocław.
16. Курилович, Е. (1962) Очерки по лингвистике, Наука, Москва.
17. Kuryłowicz, J. (1964) The Inflectional Categories of Indo-European, Carl Winter, Heidelberg.
18. Kuryłowicz, J. (1968) O rozwoju kategorii gramatycznych, Wydaw. polskiej akad. nauk, Kraków.
19. Lichačiova, A. (1985) Ar galima laikyti šauksmininko formą linksniu, *Mūsų kalba*, nr. 2.
20. Lietuvių kalbos gramatika (LKG – I. 1965, II. 1971, III. 1976) Mokslo, Vilnius.
21. Lithuanian grammar (LG 1997) Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, Vilnius.
22. Paulauskienė, A. (1964) Dabartinės lietuvių literatūrinės kalbos veiksmažodžių veikslai (kand. disertacija), Mašinraštis, Vilniaus universiteto rankraštynas.
23. Paulauskienė, A. (1979) Gramatinės lietuvių kalbos veiksmažodžių kategorijos, Mokslo, Vilnius.
24. Paulauskienė, A. (1983) Lietuvių kalbos morfologijos apybraiža, Šviesa, Kaunas.
25. Paulauskienė, A. (1994) Lietuvių kalbos morfologija, Mokslo ir enciklopedijų leidykla, Vilnius.
26. Paulauskienė, A. (2006) Lietuvių kalbos morfologijos pagrindai, Technologija, Kaunas.
27. Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. 1653 metai (1957) Lietuvių kalbos ir literatūros instituto parengtas leidinys, Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, Vilnius.
28. Пешетова, Л. В. (1982) Категория падежа в языках разных систем, Ташкент.
29. Sirtautas, V. (1968) Veiksmažodinis tarinys dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje (kand. disertacija), Mašinraštis, Vilniaus universiteto rankraštynas.
30. Sirtautas, V. (1970) Dėl pasyvinių formų aktyvinės reikšmės. *Kalbotyra*. XXI.
31. Slizienė, N. (1967) Lietuvių literatūrinės kalbos sudurtinių veiksmažodžio formų struktūra, Lietuvių kalbos gramatinė sandara, Mintis, Vilnius.
32. Tekorienė, D. (1990) Bevardės giminės būdvardžiai, Mokslo ir enciklopedijų leidykla, Vilnius.
33. Trubetzkoy, N. S. (1939) Grundzüge der Phonologie, TCLP, VII.
34. Universitas Linguarum Litvaniae (1981) (1737 m. anoniminės lietuvių kalbos gramatikos leidimas; vertimas iš lotynų kalbos ir platus įžanginis straipsnis parengtas K. Eigmino), Mokslo, Vilnius.
35. Staltmane, V. (1959) Divu verbu veidu (perfektīvā un inperfektīvā) korrelācijas iespējas mūsdienu latviešu valodā, Rakstu krājums (Veltījums akademiķim profesoram dr. Jānim Endzelīnam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerei), Latvijas HSR Zinatņu Akadēmijas izdevniecība.
36. Urbutis, V. (1978) Žodžių darybos teorija, Mokslo, Vilnius.
37. Valeckienė, A. (1985) Lietuvių kalbos morfologinė sistema, Giminės kategorija, Mokslo, Vilnius.
38. Zinkevičius, Z. (1980) Lietuvių kalbos istorinė gramatika, I, Mokslo, Vilnius.
39. Žulys, V. (1974) Trečiojo asmens nėra!, *Kalbotyra*, XXV(1).

Aldona Paulauskienė

Oppositions and their Neutralisation in the Paradigms of Grammatical Categories

Summary

On the basis of the principle of opposition, five grammatical categories – person of verbs, case of nouns, gender of coordinating words, voice and aspect of verbs – are analysed in the article.

The morphological paradigm of the category of person has been formed on universal semantic and syntactic basis. There is a binary opposition in the trinomial category of person. It means that the first and the second persons form the opposition with the third person.

The oppositional analysis shows that the Lithuanian vocative belongs to the paradigm of case. Meanwhile, non-coordinating forms of adjectives do not belong to the paradigm of gender. They correlate with adverbs.

Oppositions of active and passive participles are neutralised in both the attributive and predicative positions in a sentence. Neutralisation in the attributive position results in the adjectival participle with features of a noun (*siuvamoji mašina, miegamasis kambarys*). Neutralisation in the predicative position turns passive forms into synonymous active forms (*Čia kiškis tupėjo; Čia kiškis tupėjęs; Čia kiškio tupėta*).

Research of aspects shows that means of composition in Lithuanian allow expressing what is rendered by inflectional processes in other languages.

Straipsnis įteiktas 2008 06
Parengtas spaudai 2008 10

Apie autorę

Aldona Paulauskienė, prof. habil. dr., Kauno technologijos universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto Kalbotyros katedros profesorė.

Mokslinės veiklos sritys: gramatikos teorija, gramatikos istorija, gretinamoji gramatika, socialinė lingvistika.

Adresas: Kauno technologijos universitetas, Gedimino g. 43, 44240 Kaunas.

El. paštas: aldona.paulauskiene@ktu.lt